

AVLONIY ZIYOSI

Bahodir KARIM

filologiya fanlari doktori, professor

O‘zbek jadid allomalarining hayot yo‘li, ijtimoiy faoliyati ibratli, so‘zlari hikmatli. Millat va Vatan, ma‘rifat va ma‘naviyat ularning dardi, qayg‘usi, amali va a‘moli edi. Ular shu el-yurt istiqboli uchun dard chekdi, qayg‘urdi, g‘amga botdi, o‘yga toldi. Ular yangi usul ta‘lim maktablari ochib, farzandlarining savodli qildi, fikrini o‘stirdi, dunyoni tanitdi. Ular teatrda tamoshalar qo‘yib, ijtimoiy, maishiy muammolarni sahnaga ko‘chirdi va o‘sha “ibratxona” oraqli olamga ibrat nazari bilan qarashni tashviq qildi. Adabiy asarlarida kundalik turmush muammolarining adabiy manzaralarini aks ettirdi. Shunday ishlar bilan mashg‘ul bo‘lgan mo‘tabar jadid allomalar qatorida Abdulla Avloniy ham bor.

Abdulla Avloniy (1878-1934) Toshkent shahrining Mergancha mahallasida tug‘iladi. O‘z zamonasi bollari qatori avval eski maktabda, keyin madrasada ta‘lim oladi. Uning hayoti va ijod yo‘li barcha maslakdoshlari kabi turli-tuman va serqirra. O‘z e‘tirofiga ko‘ra, yoshligida hunar o‘rganadi; “g‘isht quyish, suvoqchilik, pechkachilik, duradgorlik ishlari” bilan shug‘ullanadi. Turmush tashvishlarining naq ichida yashaydi. Eng muhimi, bo‘lajak adib zamona yangililkariga qiziqadi. Yangi usuldagi maktab ochib bolalarga ta‘lim beradi. Muallimlikdan tashqari keyinchalik Abdulla Avloniy matbuotchi, adib, jamoatchi, elchi, jurnalist sifatida taniladi. 1907-yili “Shuhrat” gazetasini chiqaradi. Gazetaning o‘nta soni chaqar-chiqmas ta‘qiqqa uchraydi. 1913-yili “Turon” teatr truppasini tuzadi. Sahnada o‘zi rollar ijro etdi, ya‘ni mushaxxis-aktyorlik ham qiladi.

Hayotdan olgan saboqlarini sahnaga, badiiy asarlariga ko‘chiradi. Uning “Hijron” taxallusi bilan e‘lon qilgan she‘rlarida da‘vatkorlik, yaxshilikka chaqiruv, jaholatni qoralash ohanglari kuchli.

“Yaxshi birla yursa, har kim maqsudi hosil bo‘lur,

Yursa nodonlar ila, bir kun borib qotil bo‘lur.

Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,

Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo‘lur”.

Shoirning axloqiy dasturi shunday. Avloniyning bir necha juzdan tarkib topgan “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” majmuasi o‘z vaqtida shuhrat topdi; maktablarda o‘qitildi. Uning she‘rlarida ma‘rifatparvarlik, jadidona g‘oyalar, xususan, ilm-ma‘rifatni ulug‘lash mavzusi yetakchi o‘rinda turadi. She‘rlarini shunga mos “Maktab”, “Maorif nadur”, “Jaholatdan nafrat” “Ilm ahvolindan bir manzara”, “Ilmga targ‘ib”, “Ilm” kabi nomlar bilan atadi. “Maktab” she‘rida yozadi:

“Maktab ko‘ngilni zulmatu g‘amdan qilur xalos,

Maktab kalidi, ochquchidur bobi rohating.

Maktab dilingga solg‘usi ilmu fununni,
Maktab ziyoda qilg‘uchidur aqlu hikmating...”

Maktabning martabasini, maorif haqiqatini, ilm-ma‘rifat qiymatini va muallim hurmatini adib shu toifa she‘rlarida ta‘riflab maqtaydi.

Avloniy fikricha, ilm barcha xursandliklar uchun ma‘dan, barcha fazlu karamlar manbaidir. Imsizlar uchun jahonning keng ayvoni torlikka aylanadi, ilmsizlarga butun “dardu alam yor” bo‘ladi, ilmsiz odam tirikchilik yo‘llarida adashadi. “Ilm ikki jahon shavkatining barposi”. “Ilm bir nuri ziyo” - uning jilosi ketmaydi. Ilm nuri odamni aziz qiladi, ilmli xoru zor bo‘lmaydi. Shoir o‘z qalamiga xitob qilib yozadi:

“Ayo ey sohibi urfon! Vatan bog‘inda faryod et!
Otib tashla arodin eski odatlarni, barbod et!
Maorif-la funun tahsilina qil rahnamolig‘ san,
Qarong‘uda qolan millatni nuri ilma irshod et!”

Ilm nuri, ilm manfaati, ilm yo‘li, ilm saodati – bular shoir nazmida juda ko‘p takrorlanadi. Abdulla Avloniy ilmni ulug‘lab yana yozadi: “Ilm inson uchun g‘oyai oliy va muqaddas bir fazilatdur. Zeroki ilm bizga o‘z ahvolimizni, harkatimizni oyna kabi ko‘rsatur. Zehnimizni qilich kabi o‘tkur qilur. Savobni gunohdan, halolni haromdan, tozani murdordan ayurub berur. To‘g‘ri yo‘lga rahnomolik qilub, dunyo va oxiratda ma‘sul bo‘lishimizga sabab bo‘lur. Imsiz inson mevasiz daraxt kabidur...”. Darhaqiqat, ilm inson qalbiga sayqal beradi, ma‘naviy-ruhiy dunyosini yoritib go‘zallashtiradi. Insonni ulug‘laydi. “Ilm” so‘zi oddiy o‘qish-yozishdan tortib, cheksiz koinotning haqiqatini, insondek murakkab xilqatning mohiyatini anglash, bilish kabi qator tushunchalarni o‘zida jamlaydi. Garchi ilmga mohiyat e‘tibori bilan diniy va dunyoviy tarzda tasnif berilsa ham, ular orasida, aynan inson ma‘naviyatiga aloqadorligi jihatidan, ziddiyat yo‘q. Aksincha, biri ikkinchisini to‘ldiradi, mukammallashtiradi. Qora bulut quyoshning yuzini qoplab, nurlarini to‘sib olgandek, jaholat, xurofot va bid‘at ham haqiqat yog‘dusini xiralashtiradi. Oydin tushunchalar rangini qoraytiradi. Teran fikrlarni mujmallashtiradi.

Abdulla Avloniy insonga badan tarbiyasi bilan birga fikr tarbiyasi muhimligini aytadi. Yaxshi tarbiya olgan odamning fikri quvvatli, ziynatli va keng bo‘ladi. “Fikr oynasi”ni zang bosadigan bo‘lsa, ruhi nursizlanadi.

Abdulla Avloniy she‘rlarida yor, gul, bulbul, yil fasllari – bahor, yoz, kuz, qish kabi obrazlar uchraydi. Ammo ularning mazmuni, mohiyati an‘anaviy mumtoz she‘riyatdagi ramzlardan nisbatan farq qiladi. Jadid shoirlari nazmidagi obrazlarning yangicha mazmun kasb etganiga diqqat qaratgan jadid munaqqidi Vadud Mahmud yozadi: “Bu shoirimiz ham oshiqdur, ma‘shuqasi xalqdur, millatdur. Millat va

xalqiga muhabbati uning ishqidir... Uning bu hayajonlari yasama emasdur, chindur, tabiiydur. U ko‘z yoshi to‘ksa, millat uchun to‘kadur, birovdan xafalansa, millat holiga boqmagani uchun xafalanadur. Birovdan xursand bo‘lsa ham millati, xalqi uchun bo‘ladur”. Samarqandlik jadid shoir Sidqiy Ajziy munosabati bilan aytilgan bu fikrlar Avloniy ijodiga ham mos keladi. Zero Abdulla Avloniy ham eski va yangi davr, eski va yangi adabiyot rishtalarini bog‘lovchi ijodkor edi. U ham qadimiy sharq she‘riy shakliga o‘z ijtimoiy-adabiy qarashlarini olib kirgan va shu yo‘l bilan millatni ilm-ma‘rifatga, o‘zligini anglashga, umuman, ma‘nan uyg‘oq bo‘lishga chorladi. Abdulla Avloniy avlodini adabiyotshunos Abdurahmon Sa‘diy va‘z-nasihatlar yozgan “o‘gitchi shoirlar” deb atagan edi. Umumiy birlikka erishish, millat va el-yurtni yuksaltirish, o‘quv va maktab-maorif ishlarinn rivojlantirish, ilm va hunarni targ‘ib etish, iqtisodiy va ma‘naviy ahvolni yaxshilab, madaniy jihatdan taraqqiy qilish – “o‘gitchi shoirlar” qalbidagi ezgu niyatlar edi. Shu bilan birga Abdulla Avloniy qatoridagi shoirlar haqida A.Sa‘diy XX asrning 20-yillarida: “Ular XV asrning tili, uslubini, shaklini, vaznini XX asrda biroz yengillashdiraroq davom ettirdilar”, deb yozdi. Bu fikrda ham asos bor.

Jadid shoirlari o‘gan asr avvalida turk shoirlariga ergashdi, fuzuliyona nazmiy mashqlarini taqdim etishdi. Shuning uchun ham Avloniy she‘rlarida “Maskani firdavs bog‘indan xabar verganlaring”, “Har darding o‘lur chorasi, har yig‘layan o‘lmaz”, “Bunlaring turmushlari bir darsi ibrat go‘starur” kabi fuzuliyona misralar kuzatiladi. Shuningdek, “bola”, “bor”, “yig‘lasin”, “ko‘rsat”, “ayladi” kabi o‘nlab so‘zlar o‘rni bilan “jo‘juq”, “vor”, “og‘lasun”, “go‘star”, “aylayur” singari muqobili aralash qo‘llaniladi. Bunga o‘xshab “shevada Fuzuliy yo‘lini tutgan” holatlari Avloniy lardan o‘tib, Cho‘lponning ayrim she‘rlarida ham davom etdi. So‘ngra to‘xtadi. Fikrda uyg‘onish va millat fikrini uyg‘otish, badiiy adabiyot - she‘riyat tilini yangilash, yangicha adabiy shakllarni sinab ko‘rish barcha jadid adiblari, jumladan, Avloniy ijodiga ham xos xususiyat sanaladi. Dunyo adabiyoti namunalari ga mos roman va hikoya janri, shu bilan birga dramatik asarlar ham jadid adabiyoti negizida maydonga keldi. Behbudiyning “Padarkush”idan keyin Nusratulla Qudratulla, Abdulla Qodiriy, Hoji Muyin, Hamza Hakimzoda Niyoziy lar o‘z dramalari bilan maydonga chiqdi. Adabiyotshunos Shuhrat Rizayev “Jadid dramasi” kitobida “o‘zbek jadid dramaturgiyasining shakllanish davrida nisbatan ko‘p pyesalar yozgan musanniflardan” biri sifatida Abdulla Avloniy faoliyatiga alohida urg‘u beradi (Sh.Rizayev. Jadid dramasi. Toshkent. 1997-yil, 117-122-betlar). Darhaqiqat, Abdulla Avloniy “Advokatlik osonmi?”, “Pinak”, “Biz va Siz”, “Portugaliya inqilobi” kabi dramalar yozgani, sahnada rollar ijro etgani, rejissyorlik qilgani ma‘lum.

Avloniy jadid adiblari qatori hayotga, ijtimoiy tuzumdagi o‘zgarishlarga umid bilan qaraydi. Shuning uchun ham yangi sho‘ro hukumatining topshirig‘i bilan 1919-1920-yillarda Afg‘onistonda bosh konsul bo‘lib ishlaydi. Biroq uning faoliyati uzoqqa cho‘zilmaydi. Chorizm bilan boshsheviklarni qiyoslaydi va orada deyarlik farqni ko‘rmaydi. “Afg‘on sayohati”ning bir sahifasida afsus bilan:

“Dunyo kezdin, ko‘bni ko‘rdim, hech haqiqat ko‘rmadim,

Hurriyat nomin eshitdim, lek adolat ko‘rmadim...

Qayda borsang g‘olibi mag‘lubni aylar poymol,

Marhabo, ey hurriyat, sandan muruvvat ko‘rmadim”, deb yozadi.

Ko‘p orzu-umidlari ro‘yoibdan ko‘ngli qolgan Avloniy Afg‘onyatondan qaytgach, xususan, 20-yillardan keyin o‘zini muallimlikka urdi. Matbuotdagi chiqishlari nisbatan kamayganini sezgan Abdulla Qodiriy kulgi yo‘sinda: “Abdulla Avloniy – bir mahal garmisar tegib, kutulmagan joyda qorakosov bo‘lib qoldi. Hozir o‘choq kavlashdan boshqag‘a yaramaydir” (Abdulla Qodiriy. 3-jild. Diyori bakr. Toshkent. “Info Capital Group” nashriyoti. 2017-yil, 245-bet), deb yozdi.

Biroq Abdulla Avloniy o‘zbek millatining bir ziyolisi bajarishi mumkin bo‘lgan ma‘naviy-ma‘rifiy vazifalarni bajardi. Xususan, uning millat tarbiyasi bobida qayg‘urib, Sa‘diy Sheroziyning axloqiy risolalariga havaslanib “Turkiy Guliston yoxud axloq” nomli didaktik ruhda yozgan asari shuhrat topdi. Avloniyning “tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir” degan hikmati aynan yuqorida nomi aytilgan kitobidan olingan.

Miliy til va milliy adabiyotga urg‘u berib yozadi: “Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurgan oyinai hayoti til va adbiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur”. O‘zi bilgan-bilmagan turli tillarning so‘zlarini “aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur”. Rost gap.

“Nafsning rohati, qalbning matonati, fikrning salomati, vijdonning halovati halim tabiat bilan hosil bo‘lur. Chunki halim kishilar har qancha quvvat va qudrat sohibi bo‘lsa ham, o‘zidan ojiz kishilarga shiddat ila muomala qilmas. Fikri salomat kishilarning qalbi halim, tab‘i karim bo‘ladi”. Tarbiya bobida bunday hayotiy hikmatlar, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) hadislarini, dunyo allomalarining aforizmlari bilan to‘yintirilgan Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari hamon o‘z qadar-qiyamatini saqlab keladi.

Gohida jadidlarning bir xildagi fikrlari nashrlardan nashrlarga, kitoblardan kitoblarga, maqolalardan maqolalarga ko‘chib yuradi. Holbuki, bu adiblar ijodiy merosida ko‘chirma olishga va, eng muhimi, olingan ko‘chirmalar hikmatiga amal qilishga arziydigan mulohazalar ko‘pchilikni tashkil etadi. Abdulla Avloniy asarlari fikrimizga dalil bo‘ladi. Avloniy fikriga ko‘ra, eng afzal xulqlardan biri “nazari

ibrat”, ya’ni dunyodagi har narsaga ibrat ko‘zi bilan qarashdir. Olamga ibrat ko‘zi bilan qaramagan odam haqiqat nurlaridan bebahra qoladi. Jumladan, o‘tgan ajdodlarning ma’naviy mulkiga, Abdulla Avloniydek adiblar ijodiga ham aynan bugun ibrat nazari bilan qarash lozim. Shunda haqiqat zuhur etadi, shunda ma’rifat nuridan ko‘ngillar yorishadi.